

УДК 159.9.016.316.6

В. Т. Циба,
доктор філософських наук

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ СУТНОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Явление социализации проанализировано с позиций регулятивно-детерминистической парадигмы. С позиций методологии системного подхода личность охарактеризована комплексом приобретенных параметров. Социализация рассматривается как приобретение этих параметров личностью с учетом «спроса» на такую личность различных социальных структур.

Socialisation phenomenon was analysed in terms of regulative and deterministic paradigm. Based on the system approach personality is characterised by a complex of acquired parameters. Socialisation of personality means gaining these parameters considering the «demand» for such personality of various social structures in various social institutions.

Із моменту впровадження в середині ХІХ ст. французьким соціологом Г. Тардом у науковий обіг поняття «соціалізація» для позначення процесу інтеріоризації людиною соціальних норм, її сутність визначалася багатьма психологами і соціологами в межах різних парадигм, і цей процес триває й дотепер.

Нагадаємо, що за психоаналітичною парадигмою (З. Фрейд) соціалізація людини полягає у приборканні власних вроджених пристрасних і агресивних, а тому руйнівних, інстинктів за допомогою вироблених суспільством соціальних норм; за біхевіористською моделлю «стимул — реакція» (Дж. Уотсон, Б. Скіннер, Дж. Доллард) під соціалізацією розуміють формування соціально прийнятних характеристик людини з використанням методу заохочень і покарань; за ідеєю «соціального научіння» (А. Бандура) соціалізація полягає в засвоєнні особистістю паттернів поведінки; за концепцією когнітивної відповідності (У. Найссер, Л. Фестінгер) соціалізація полягає у створенні у свідомості зразків когнітивних схем, які індивід адаптує до нового досвіду за допомогою механізму «рівноваги»; за «когнітивною» моделлю (Ж. Піаже, Л. Кольберг), соціалізація зводиться до розвитку свідомості й самосвідомості дитини в процесі оволодіння образним і абстрактним мисленням, формуванням її «Я-концепції»; за гуманістичною ідеєю (К. Роджерс, А. Маслоу) соціалізація розглядається як зумовлена

реалізацією потреб самоактуалізація людини; за інтеракціоністською моделлю «міжособового спілкування» (Ч. Кулі, Дж. Мід), соціалізація є засвоєнням правил співжиття шляхом споглядання себе очима інших; за еволюційною теорією (Е. Еріксон), процес соціалізації полягає в подоланні індивідом критичних ситуацій на життєвому шляху; за концепцією Т. Парсонса, структура особистості формується в процесі соціалізації на основі структури соціальних систем, включаючи інституційовані в них культурні цінності й норми; за моделлю інкультурації (Ф. Боас, В. Малиновський), соціалізація полягає в передачі культурної спадщини; радянський психолог Л. С. Виготський розглядав формування внутрішньої структури психіки людини шляхом інтеріоризації цінностей соціокультурного середовища і соціалізацію, як процес входження людини в таке середовище.

Запропонована нами регулятивно-детерміністська парадигма теорії особистості дозволяє докладніше і глибше розглянути сутність соціалізації особистості, не суперечачи іншим парадигмам [1; 2]. В її основу покладено ідею загальної теорії систем, з якої випливає методологія сисемного підходу у пізнанні психологічних явищ. Суть його полягає у виокремленні деякого набору інваріантних властивостей низки ізоморфних, зокрема, соціальних систем, якими є соціальні суб'єкти (людина, команда, екіпаж, фірма, організація, об'єднання організацій, держава тощо), у тлумаченні інваріантних властивостей і доповненні їх набором неінваріантних, тобто специфічних, властивостей для конкретного суб'єкта, зокрема — для особистості. Два типи параметрів, які детермінують і регулюють діяльність суб'єктів, є інваріантними для всіх соціальних суб'єктів, що й зумовило назву парадигми. Дійсно, адже всі соціальні суб'єкти мають як інваріант цілі щодо реалізації своїх інтересів (детермінуючі параметри) і керуються у своїй діяльності нормами законодавства (регулюючі параметри).

Задасмося питанням, чим викликана потреба соціалізації людини? Для відповіді на нього охарактеризуємо загальну картину світобудови в її земній частині та з'ясуємо в ній місце і функції людини, оскільки це потрібно для усвідомлення сутності механізму її соціалізації. Дійсно, матеріальний і духовний світ, в якому живе людина як окремих суб'єкт або в складі соціального суб'єкта (фізична і юридична особа — в економічній термінології), структурований і, що головне, має тенденцію до самоплинної, спонтанної, а часто підсиленої людськими неправомірними діями, руйнації цих структур. Цей процес деструктуралізації, дезорганізації, хаотизації

реальності характеризується показником ентропії. Для гармонізації перебування людини в ціннісному середовищі необхідно протидіяти ентропійним процесам для відновлення старих і творення нових структур, які називатимемо цінностями. А це означає, що в перспективі на долю кожної людини припадає обов'язкова праця щодо відновлення і творення цінностей, у середовищі яких вона перебуває. З потребою долання в цьому процесі труднощів у людей гартується воля — здатність протидіяти руйнівним ентропійним процесам. Підготовка людини від народження до трудової діяльності і життєдіяльності взагалі в ціннісному середовищі становить призначення і смисл соціалізації, і разом з тим — сенс життя.

Процес соціалізації передбачає деяку модель соціалізованої людини, для аргументації суті якої потрібно визначити поняття «особистість» і «соціалізація». Людина як біосоціальна істота «народжується» двічі: один раз як біоістота і другий раз як соціоістота. Як біоістота вона характеризується системою психіки невідомого, яка контролює і управляє функціями комплексу біогенних, тобто природжених, параметрів, а як соціоістота — сферою психіки свідомого, яка контролює і управляє функціями комплексу соціогенних, тобто набутих, параметрів (властивостей, характеристик). Людину як соціоістоту будемо називати особистістю (далі наведемо розгорнуте визначення). Типи природжених характеристик — біогенні потреби (потреба), здібності, темперамент, інстинкти й інші — закладені в генах і передаються людині спадково. Типи набутих характеристик — соціогенні потреби (інтереси), соціальні настанови, риси характеру, компетентність й інші — зумовлені вимогами до особистості як елемента соціальних структур і передаються людині шляхом соціального наслідування. Набуття особистістю соціогенних параметрів під соціальним впливом є сутністю соціалізації (далі наведемо розгорнуте визначення), оскільки без них вона не здатна долучитися ні до якої соціальної структури.

Соціалізація відбувається у просторі і часі. Перше означає, що вона відбувається у контактних групах різних соціальних інституцій, а друге — що соціалізація відбувається все життя — від дитинства до старості. Доцільно цей процес розділити на дві стадії — підготовчу і активну. На першій стадії особа від народження до віку молодого людини знаходиться на утриманні батьків або держави і не може в значній мірі самостійно приймати рішення у своїй діяльності, що свідчить про слабку її соціалізованість, а на другій

стадії — молода особа повністю виходить з-під опіки батьків, сама себе забезпечує матеріально, створює свою сім'ю і самостійно приймає рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, продовжуючи соціалізуватися.

Починається соціалізація з оволодіння дитиною мови і здатністю на її базі засвоювати певні смисли, що свідчить про формування у неї сфери свідомості і самосвідомості. На цій стадії соціалізації у дитини під впливом батьків й інших дорослих формується система моральних норм, а пізніше, в іграх, дитина виробляє у собі здатність до цілепокладання, тобто — ставити перед собою мету, виконуючи певні завдання. Цим самим вона вчиться свідомо формувати й реалізувати свої соціогенні потреби (детермінуючі параметри). Цілепокладання виражається в прагненні виграти в грі, тобто досягти мети, спираючись на правила гри (зовнішні соціальні настанови як регулюючі параметри), які регулюють взаємини дитини з іншими дітьми, котрі мають подібні цілі. У цих взаєминах дитина вчиться аргументувати, роз'яснювати свої вчинки іншим зацікавленим і задіяним у конкретному суспільному процесі особам, тобто мотивувати свою діяльність. В ігрових ситуаціях дитина чи підліток вчиться самостійно приймати рішення й оцінювати їх наслідки, мотивувати свої дії, тобто набуває досвіду бути суб'єктом діяльності. Як правило, практична мотивація відточується в референтних групах однолітків у дворі, серед однокласників у школі, серед однолітків у таборах відпочинку.

Людина — не найскладніше утворення у світі, вона є елементом складніших соціальних утворень і не може існувати сама по собі, поза соціальними структурами, не дивлячись на проголошення чи не найвищою цінністю принцип свободи. Як же розуміти і ув'язати в одній особі прагнення до свободи з потребою бути задіяним у кількох соціальних структурах, які саме обмежують свободу? Відповідь на це запитання дає механізм соціалізації людини. Саме соціалізація надає людині властивість суб'єктності, яку ми пов'язуємо з відчуттям свободи у своїх діях. А поняття «ступені свободи» означає можливість самостійно приймати рішення в різних життєвих ситуаціях, тобто бути суб'єктом життєдіяльності.

Суб'єктність особистості визначається:

- ступенем свободи прийняття рішень;
- свідомою активністю в конкретній діяльності;
- приватною власністю;
- статусом у кожній соціальній інституції;
- соціальними установками.

Успішна діяльність певної особи зумовлена суб'єктністю, тобто здатністю бути суб'єктом у процесі задоволення матеріальних і духовних потреб у системі соціальних відносин з іншими суб'єктами.

Від народження психіка дитини ускладнюється у зв'язку з необхідністю існування в середовищі матеріальних й інформаційно-ідеальних (духовних) цінностей, з якими вона спряжена. Згідно з методологією системного підходу об'єктом дослідження соціальної психології є система «соціальний суб'єкт — натуральне і соціальне ціннісне середовище», частинним випадком якої є її підсистема «особистість — соціальне середовище». Двополюсна стрілка вказує на спряженість параметрів особистості і цінностей середовища. Поняття «цінності» трактуються широко — як матеріальні і духовні предмети, що задовольняють потреби суб'єктів, і як самі суб'єкти, у їх числі — люди, особистості. Цінності соціального й техногенно-природного середовища — це товари, документація, будівлі, прилади, обладнання установ і самі установи; предмети мистецтва, наукові і художні твори; продукти харчування та споживання; моральні, правові й естетичні норми людей та інших суб'єктів, а також вони самі. Тобто цінності мають ідеальну і матеріальну природу. Отже, середовище являє собою простір у вигляді мережива цінностей, в яке включені зв'язані з ними численні соціальні суб'єкти, зокрема, люди, і це рухливе мереживо калейдоскопічно змінюється в міру руйнації і споживання ними одних цінностей і творення інших, творення штучного середовища.

Суспільство структуроване на соціальні сфери, у межах яких відбувається життя та діяльність людей щодо задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб. Суспільство структуроване з одного боку — вертикально за статусом соціальних суб'єктів, які утворюють соціальну ієрархію: особистість, осередок, організація, об'єднання організацій, держава, об'єднання держав, а з іншого — горизонтально на соціальні інституції: родинну, освітянську, культурницьку, економічну, політичну, релігійну, кожна з яких поділяється ще на кілька правових інституцій, які охоплюють специфічні сфери діяльності [3].

Життєдіяльність кожної особи відбувається в контактних групах, які є первинними осередками соціальних структур: родина, навчальна група, аматорська група, трудовий колектив, партійний осередок, парафія. У сучасному цивілізованому світі люди не існують самі по собі, а задіяні в соціальних технологіях організацій у складі різних соціальних інституцій, а як громадяни країни — у складі нації (не за національністю). Саме вимоги до членів груп,

задіяних в цих технологіях, зумовлюють відбір підхожих кандидатур і уможливають включення їх у діяльність цих соціальних суб'єктів. Здатність долучитись до діяльності контактних груп становить суть соціалізації особистості. Саме згадані вимоги становлять зміст параметрів, які потрібно сформуувати у осіб у процесі соціалізації, оскільки саме набуті ними відповідні параметри забезпечують ефективну діяльність груп, організацій, соціальних інституцій і суспільства в цілому, спрямовану на розвиток цивілізації. Звідси випливає, що соціалізація особи передбачає наявність у неї потрібних для життєдіяльності у суспільстві набутих параметрів. Що ж це за параметри і як вони набуваються?

Як зазначалося, за концепцією системного підходу виокремлено інваріантні параметри низки ізоморфних соціальних систем-суб'єктів, а саме: детермінуючий і регулюючий параметри. В адаптації до людей як частинного випадку суб'єктів їм відповідають природжені і набуті параметри, а в адаптації до особистості — лише набуті: соціогенні потреби, що активізують її діяльність, і соціальні настанови (формальні і неформальні норми, права, обов'язки, повноваження тощо), що регулюють її діяльність щодо задоволення цих потреб. Можливо, до інваріантних параметрів слід віднести також компетентність соціального суб'єкта (організації) за родом діяльності, оскільки кожен суб'єкт як група осіб є носієм інтелекту, а отже, є компетентним у певних царинах діяльності, але, з іншого боку, знання (інформація) є субстанцією всіх набутих параметрів, а не є окремим параметром. До неінваріантних (специфічних) для особистості параметрів нами віднесені риси характеру, воля, звички, гендерні властивості, а також компетентність та, можливо, інші. Знаючи спектр набутих людиною параметрів, маємо уяву про сутність особистості. За визначенням згідно з регулятивно-детерміністською концепцією, особистість — це людина, наділена в результаті соціалізації комплексом, диференційованих за соціальними інституціями соціогенних параметрів (соціогенних потреб, соціальних настанов, компетентності тощо) і здатна до суб'єктивного прогнозування й відносно тривалого стратегічного і тактичного планування своєї діяльності щодо задоволення матеріальних і духовних потреб шляхом споживання і творення цінностей соціального й техногенно-природного середовища самостійно або в складі соціального суб'єкта.

Зі сполучення характеристик середовища й особистості можна встановити саме характеристики (параметри) особистості, а не навпаки, оскільки первинними є характеристики (духовні, ідейні

цінності) соціального середовища (суспільства). Тобто людина народжується у вже сформованому ціннісному середовищі, і в процесі соціалізації у неї, в її психічній системі, формуються соціогенні характеристики як відображення вже існуючих інформаційно-ідеальних характеристик суспільства.

Але набуття соціогенних параметрів є важливою умовою соціалізації, але недостатньою. Потрібно сформувати у людини ті соціогенні параметри, з якими на цю особистість був би «попит» соціальних суб'єктів — з тим, щоб вона потенційно могла бути елементом різних соціальних структур і могла бути задіяна в різних соціальних технологіях. Лише в такому разі можна вважати, що ця особистість є соціалізованою. Саме з цією метою батьки намагаються змалечку виявити у своєї дитини здібності (математичні, лінгвістичні, музичні тощо) до певних видів творчості у мистецьких, наукових і технічних, а також спортивних царинах, і спрямувати процес соціалізації у відповідному до здібностей напрямку. Згодом батьки і доросліші діти самі цікавляться кон'юнктурою щодо перспективних спеціальностей і обирають відповідні навчальні заклади для продовження освіти і підвищення кваліфікації за обраним фахом.

У соціально-психологічній літературі поширено визначення поняття «соціалізація», де робиться акцент на оволодіння життєвим досвідом, як це впливає з наступного визначення В. П. Зінченка і Б. Г. Мещерякова: «Соціалізація (від лат. *socialis* — суспільний) — це процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин. У процесі соціалізації людина набуває переконань, громадсько схвалюваних форм поведінки, необхідних їй для нормального життя в суспільстві» [4].

У визначенні поняття «соціалізація» на основі регулятивно-детерміністської парадигми акцент зроблено на набуття соціогенних параметрів, а насамперед інтересів — як соціогенних потреб, як життєвих цілей, як сенсу життя, і соціальних настанов як моральних норм, як світоглядних принципів.

Соціалізація — це процес структуралізації сфери свідомості особистості (на базі оволодіння мовою) через набуття: 1) соціогенних потреб, що детермінують діяльність щодо їх реалізації; 2) правових і моральних норм, регламентів, світоглядних переконань, що регулюють життєдіяльність людини; 3) рис характеру, компетентності, умінь, навичок, гендерних та інших соціогенних властивостей; та створення на основі прогнозів стратегічного багатоцільового полімотиваційного плану життєдіяльності для уможливлення її

життєдіяльності як особистості в соціальних структурах різних соціальних інституцій з певним ступенем самореалізації.

Для гармонізації особистості в соціальному середовищі соціалізація особистості передбачає не тільки набуття нею соціогенних параметрів, що є важливою умовою, але і вибір їх відповідно до запитів соціальних суб'єктів, що є достатньою умовою соціалізації.

Наголосимо, що набуття соціогенних параметрів потрібне не лише для забезпечення гармонії людських стосунків на рівні контактних груп, але, що найважливіше, — на рівні нації.

Отже, важливою функцією соціалізації є формування ментальності громадян як нації відповідно до Конституції країни. Як відомо, соціум складається з націй, які утворюють, наприклад, Організацію Об'єднаних Націй — ООН. Одним із членів ООН є Україна, українська нація. Нація визначається громадянством її населення. Нація взагалі поліетнічна, але ядро її, як правило, становить корінний етнос: в Угорщині — це угорський етнос, у Франції — французький, а в Україні — український. У разі ідентифікації представника іншого етносу (або змішаного етносу) себе з певною нацією, що виявляється у визнанні ним конституційних вимог до громадянина даної країни, владою йому надається громадянство. Через труднощі адаптації такої особи до культури вибраної нації, до конституційних порядків у даній країні, громадянство, як правило, надається, як міне кілька років, протягом яких дана особа соціалізується, тобто освоїть конституційні вимоги до себе як громадянина. У числі цих вимог визнання атрибутики нації: герба, гімну і прапора, знання державної мови і користування нею, знання історії і культури нації, захист її національних (точніше сказати, наційних, тобто державних, а не етнічних) інтересів тощо. Усі ці вимоги є умовою консолідації і цілісно нації, і тому дотримання їх претендентом на громадянство, який ідентифікує себе з обраною нацією, обов'язкове. У противному разі наявність у державі національної меншини ідентифікуючих себе з іншою нацією громадян, що не визнають конституційних вимог країни проживання, призводить до етнічних і політичних напружень, до сепаратизму, до розколу країни. В Україні при наданні особам громадянства конституційні вимоги до претендентів не пред'являлись належним чином: численні «громадяни», навіть депутати, не визнають державної символіки, не визнають державної української мови, історії і культури, не вважають український народ нацією тощо, а тому блокують демократичні й економічні реформи, відстоюють інтереси інших націй тощо. Як наслідок, у країні поширені ідеї

сепаратизму, а сама країна — на грані розколу. За умови нечітко визначеного законодавства в країні поширюються ідеології космополітизму, релігійного сектантства, «інтернаціоналізму» як впровадження іншомовних культур, які розхитують націю як духовну цілісність, як територіальну цілість, як соціальний організм. Україна, яка століттями не знала повноцінної державності, перебуваючи в складі інших держав, не має численної повноцінної національно свідомої еліти, хворобливо переживає процес відродження і творення української нації в конкуренції з колишніми метрополіями і сусідніми державами. Труднощі формування української нації підсилені цілеспрямованою руйнацією її за радянської влади, у тому числі впровадженням на практиці теорії утворення «советской общности», за якою національні меншини вивозили з їхніх територій, а їхні місця заселяли російським населенням. Дається взнаки в поколіннях політика багаторічної русифікації населення.

Звідси впливає висновок про потребу забезпечення конкурентоспроможності української нації з іншими націями. У цілеспрямованій соціалізації національно свідомою владою дітей, юнаків і дівчат як громадян України — ключ до відродження української нації як повноцінного суб'єкта розвитку цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Циба В. Т. Системна соціальна психологія. — К., 2006.
2. Циба В. Т. Теорія особистості: регулятивно-детерміністська парадигма // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2003. — Вип. 23. — С. 376–387.
3. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л. Ф. Ильичев и др. — М., 1983. — С. 209: Институт социальный.
4. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. — М., 1996. — С. 364: Социализация.

Ключевые слова: социализация, регулятивно-детерминистская парадигма, системный анализ.

Key words: socialisation, regulative and deterministic paradigm, system analysis.